

Θρησκευτικότητα και πνευματικότητα στην εποχή της πανδημίας COVID-19: Μια ανασκόπηση διερεύνησης των συναισθηματικών παραμέτρων

Κωνσταντίνος Γιαννούλης¹ & Βαΐτσα Γιαννούλη*²

Περίληψη

Η παρούσα ανασκόπηση έχει στόχο να διερευνήσει την επίδραση της θρησκευτικότητας και της πνευματικότητας στις συναισθηματικές παραμέτρους και την ψυχική υγεία κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19. Πιο συγκεκριμένα, παρά την περιορισμένη δημοσιευμένη θεωρητική και ερευνητική βιβλιογραφία για αυτήν την περίοδο, φαίνεται ότι η θρησκευτικότητα συνδέεται με χαμηλότερα επίπεδα ανησυχίας και φόβου (ειδικότερα οι μεταβλητές της θρησκευτικότητας που αφορούν τη συμμετοχή έστω και εξ αποστάσεως σε θρησκευτικές δραστηριότητες), αλλά και η πνευματικότητα συνδέεται με χαμηλότερα επίπεδα αυτο-αναφερόμενης λύπης, ενώ η ελπίδα συνδέεται εξίσου με την θρησκευτικότητα και την πνευματικότητα. Για τη συγγραφή της συγκεκριμένης βιβλιογραφικής ανασκόπησης χρησιμοποιήθηκαν οι ακόλουθες βάσεις δεδομένων: PubMed-MEDLINE, EMBASE, Scopus, Psycinfo, Cochrane Library, Web of Science και Google Scholar για τον εντοπισμό μελετών που δημοσιεύθηκαν ή που έχουν κριθεί και βρίσκονται υπό δημοσίευση από την έναρξη της πανδημίας έως και τον Δεκέμβριο του 2020 με τις παρακάτω λέξεις κλειδιά: «θρησκευτικότητα-religiosity», «πνευματικότητα-spirituality», «COVID-19 ή/και SARS-CoV-2 », «ψυχολογική ή/και ψυχική υγεία-psychological and/or mental health», και «συναισθήματα-emotions».

Λέξεις κλειδιά: Θρησκευτικότητα, πνευματικότητα, COVID-19, συναισθηματικές παράμετροι, ψυχική υγεία.

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19 αναδύονται μια σειρά από θέματα που σχετίζονται με διάφορες μεταβλητές που αφορούν τόσο την σωματική, όσο και τη συναισθηματική-ψυχική υγεία του γενικού πληθυσμού, των ασθενών, αλλά και των ίδιων των επαγγελματιών υγείας (Galea, Merchant, & Lurie, 2020; Lima et al., 2020; Pfefferbaum & North, 2020) όχι μόνο βραχυπρόθεσμα, αλλά και με εικαζόμενες μακροχρόνιες επιπτώσεις ειδικά όσον αφορά την ψυχική υγεία (Usher, Bhullar, & Jackson, 2020; Xiong et al., 2020) με προεξέχοντα ψυχολογικά συμπτώματα το μετατραυματικό στρες, την σύγχυση, τον θυμό, το άγχος, τα αισθήματα απώλειας ελέγχου και μια συνολική αίσθηση απελπισίας (Brooks et al., 2020; Khaiyom, 2020).

Από την γενικότερη βιβλιογραφία του παρελθόντος και ακολουθώντας την διάκριση για τις έννοιες της θρησκευτικότητας (religiosity-η οποία συνδέεται με κάποια από τις γνωστές θρησκείες και αποτελεί ένα συγκεκριμένο σύνολο οργανωμένων πεποιθήσεων και πρακτικών, που συνήθως μοιράζεται μια κοινότητα ή ομάδα) και της πνευματικότητας (spirituality-η οποία αναφέρεται σε μια περισσότερο ατομική πρακτική και έχει να κάνει με την αίσθηση της ειρήνης και του υπαρξιακού σκοπού, χωρίς απαραίτητη ένταξη του ατόμου σε κάποια από τις γνωστές θρησκείες), υποστηρίζεται ότι μπορούν τόσο η θρησκευτικότητα όσο και η πνευματικότητα για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού και ανεξαρτήτως δημογραφικών χαρακτηριστικών (π.χ. ηλικίας, φύλου), καθώς και κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου να χρησιμοποιηθούν για να αντιμετωπίσουν τα άτομα το αισθανόμενο άγχος και τις αρνητικές συνέπειες των προβλημάτων ζωής και πιθανών ασθενειών (Koenig et al., 2012; Pargament et al., 1998).

Η θρησκευτικότητα και η πνευματικότητα έχουν χρησιμοποιηθεί συστηματικά για τον χειρισμό καταστάσεων κρίσης και άγχους στο παρελθόν (Ebadi et al., 2009; Esperandio, 2020; Schuster et al., 2001; Thune-Boyle et al., 2006). Μελέτες έχουν ήδη αναφέρει τις επιδράσεις τους στη σωματική και ψυχική υγεία, προωθώντας υψηλότερα επίπεδα ικανοποίησης ζωής, ευεξίας, αίσθησης σκοπού και νοήματος της ζωής, ελπίδας, αισιοδοξίας και χαμηλότερων ποσοστών άγχους, κατάθλιψης και κατάχρησης ψυχοτρόπων ουσιών (Giannouli & Giannoulis, 2020; Giannoulis & Giannouli, 2020; Koenig, 2012).

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η επισκόπηση διεθνών αναφορών που σχετίζονται με αυτές τις δύο παραμελημένες ερευνητικά έννοιες και τις συναισθηματικές μεταβλητές στην εποχή της πανδημίας COVID-19, συμπεριλαμβάνοντας ερευνητικά δεδομένα, αλλά και σε επίπεδο προτεινόμενων παρεμβάσεων. Για το λόγο αυτό, πρα-

¹Τμήμα Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

²Ιατρική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

*Υπεύθυνος για την αλληλογραφία συγγραφέας Βαΐτσα Γιαννούλη, Ιατρική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 54124 Θεσσαλονίκη, Ελλάδα (e-mail: giannouliv@hotmail.com)

γματοποιήθηκε συστηματική βιβλιογραφική αναζήτηση των ηλεκτρονικών βάσεων δεδομένων PubMed-MEDLINE, EMBASE, Scopus, Psycinfo, Cochrane Library, Web of Science και Google Scholar για τον εντοπισμό μελετών που δημοσιεύθηκαν ή που έχουν κριθεί και βρίσκονται υπό δημοσίευση από την έναρξη της πανδημίας έως και τον Δεκέμβριο του 2020 με λέξεις κλειδιά: «θρησκευτικότητα-religiosity», «πνευματικότητα-spirituality», «COVID-19 ή/και SARS-CoV-2 », «ψυχολογική ή/και ψυχική υγεία-psychological and/or mental health», και «συναισθήματα-emotions».

Θρησκευτικότητα και συναισθηματικές παράμετροι

Σε περιόδους κρίσης, οι άνθρωποι έχουν την τάση να στρέφονται στη θρησκεία και την προσευχή για υποστήριξη και ενδυνάμωση (Bentzen, 2020; Chirico, & Nucera, 2020; Gomez, & Sullins, 2020). Μια σημαντική συνέπεια όμως της πανδημίας COVID-19 είναι η επιβεβλημένη κοινωνική απομόνωση που οδηγεί αναγκαστικά σε κλείσιμο των εκκλησιών ή άλλων τόπων λατρείας, και σε πιθανό περιορισμό ή/και διακοπή των θρησκευτικών λειτουργιών-τελετών και συναντήσεων, προκειμένου να αποφευχθεί η μετάδοση του ιού. Η παραπάνω κατάσταση μπορεί να γίνει αντιληπτή από ορισμένη μερίδα πιστών και ως στέρση της ατομικής ελευθερίας ή ως έξωθεν περιορισμός της άσκησης των θρησκευτικών τους καθηκόντων και μπορεί να συνοδεύεται με αντίστοιχα συναισθήματα αγανάκτησης, αβοηθησίας και λύπης για μη εκπλήρωση των καθηκόντων αυτών (Istratii, 2020).

Οι Έλληνες Ορθόδοξοι χριστιανοί παρά την επιβολή καραντίνας (ειδικά κατά την περίοδο του Πάσχα) με ατομική προσευχή στο σπίτι, η οποία ήταν και η επικρατούσα αναφορά στρατηγικής κατάφεραν να διαχειριστούν αυξομειώσεις στη διάθεσή τους και να αντιμετωπίσουν το άγχος (Stroulia, 2020). Αντίστοιχα σε δείγμα μη νοσούστων Αμερικανών ορθόδοξων Εβραίων βρέθηκε ότι το αισθανόμενο άγχος είναι χαμηλό και συσχετίζεται με υψηλές αυτο-αναφορές θρησκευτικότητας και εμπιστοσύνης στον Θεό, ενώ η αρνητική θρησκευτική αντιμετώπιση και η δυσπιστία στον Θεό συσχετίζονται με το αντίστροφο (Pirutinsky, Cherniak, & Rosmarin, 2020). Κάτι παρόμοιο έχει βρεθεί και για τους πιστούς του Ισλάμ, με χαμηλότερα επίπεδα άγχους για την υγεία τους να αναφέρονται στους βαθιά θρησκευόμενους με βάση και πάλι ερωτηματολόγια αυτο-αναφοράς (Mahmood, Sohail, & Akram, 2020), αλλά και με αυξημένα επίπεδα ψυχικής ανθεκτικότητας και αυτο-πεποίθησης όταν τα άτομα αυτά δηλώνουν και αυξημένα επίπεδα θρησκευτικότητας (Ab Rahman et al., 2020). Ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμη η ανάγκη των ασθενών στις κλινικές COVID-19 για να προσευχηθούν και να συμμετέχουν σε μυστήρια ακόμη και με την υποστήριξη του νοσηλευτικού προσωπικού (Taylor, 2020), ενώ σημαντικός είναι και ο ρόλος της θρησκευτικότητας στο βίωμα του στίγματος στους νοσούσες με COVID-19 (AlEid, et al., 2020).

Ειδικότερα για τους μαθητές που παρακολουθούν μαθήματα ηλεκτρονικά από το σπίτι στην περίοδο της καρα-

ντίνας, έχει βρεθεί στην Ινδονησία, ότι υπάρχει σημαντική θετική σχέση μεταξύ θρησκευτικότητας, σχολικής υποστήριξης, και των στάσεων υποστήριξης των δασκάλων και των γονέων, ενώ υπάρχει αρνητική συσχέτιση με το αισθανόμενο ακαδημαϊκό άγχος των μαθητών, κάτι που καθιστά ιδιαίτερα σημαντικό το ρόλο της θρησκευτικότητας και στην παιδική ηλικία, μιας και η προηγούμενη συμμετοχή των παιδιών σε κάποια θρησκεία φαίνεται να συνδέεται με μικρότερο αισθανόμενο άγχος (Pajarianto et al., 2020).

Επιπλέον όσον αφορά ήδη νοσηλευμένους νέους (σε ηλικία) ασθενείς με ψυχικές παθήσεις (και ανεξαρτήτως φύλου και εθνικότητας) έχει βρεθεί χειροτέρευση της πορείας της ήδη διαγνωσμένης ψυχικής τους νόσου κατά τη διάρκεια της πανδημίας όταν οι ίδιοι δηλώνουν μη θρησκευόμενοι, ενώ αυτοί που στρέφονται γενικότερα προς την πίστη τους σε περιόδους κρίσης και εκείνοι των οποίων οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δηλώνουν ότι τους βοηθούν και τους καθοδηγούν σε δύσκολες καταστάσεις παρουσιάζουν μια θετική αυτο-ανατροφοδότηση με ενισχυμένη την πίστη τους κατά τη διάρκεια του COVID-19 (Kang, Mason, & Tarshis, 2020).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το εύρημα για τα άτομα που δηλώνουν ότι είναι πιστοί μιας θρησκείας, οι οποίοι είναι και πιο ευαίσθητοποιημένοι για θέματα μετάδοσης και ελέγχου της πανδημίας (στα πλαίσια της αγάπης και φροντίδας για τον πλησίον) και εκδηλώνουν πιο συμμορφωμένες με τις υγειονομικές επιταγές συμπεριφορές (Modell & Kardia, 2020). Βέβαια κυρίως στις Η.Π.Α. η θρησκευτικότητα όταν συνδυάζεται με ακραίο εθνικισμό φαίνεται να λειτουργεί ως εμπόδιο στην συμμόρφωση στις υγειονομικές οδηγίες τήρησης των μέτρων, χωρίς όμως η θρησκευτικότητα καθεαυτή να δημιουργεί αντιδραστικές συμπεριφορές και συναισθήματα αγανάκτησης από την πλευρά των ατόμων προς το κράτος που λαμβάνει τις περιοριστικές αποφάσεις. Αντίθετα φαίνεται ότι μόνο οι πολιτικές θέσεις και η προηγούμενη ενημέρωση για τους κινδύνους να παίζουν προβλεπτικό ρόλο σε απερίσκεπτες ή/και προληπτικές συμπεριφορές (Perry, Whitehead, & Grubbs, 2020).

Σε αυτή την γραμμή έχουν γίνει προσπάθειες (καταγεγραμμένες κυρίως στον Αμερικανικό χώρο), ώστε οι θρησκευτικοί θεσμοί και οι θρησκευτικοί ηγέτες να συνεργαστούν και να συντονιστούν στις δράσεις τους με τους φορείς και τις δομές υγείας, αλλά και ψυχικής υγείας και έτσι να διαδραματίσουν έναν πιο ενεργητικό ρόλο στην διάδοση πληροφοριών πρόληψης όσον αφορά τον COVID-19, στην προώθηση της ευημερίας των μελών τους μέσω της πρόληψης των συνεπειών του COVID-19, αλλά και με παρεμβάσεις που επιδιώκουν να καταπραΰνουν το συναισθηματικό φόρτο της ασθένειας αυτής (Galiatsatos et al., 2020; Weinberger-Litman et al., 2020).

Δεδομένης της δυνατότητας επίδρασης και διαμεσο-λάβησης της τεχνολογίας ώστε να αυξηθεί η αίσθηση σύνδεσης και του ανήκειν στην θρησκευτική ομάδα, έχουν προταθεί και υλοποιηθεί προσπάθειες σύνδεσης των πιστών με την Εκκλησία (Shoji & Matsue, 2020; Townsend, 2020). Ιδιαίτερα προβεβλημένες είναι οι παρεμβάσεις της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας (διαδικτυακές λειτουργίες, μαζικές προσευχές,

ενώ για άτομα που προβληματίζονται με θέματα σχετικά με τη θνησιμότητα, την αντιμετώπιση και την ανάκαμψη παρέχεται διαδικτυακή συμβουλευτική και ποιμαντική καθοδήγηση) κάτι που οδήγησε στο hashtag των κοινωνικών μέσων, #ChurchInAction (delCastillo, Biana, & Joaquin, 2020).

Σημαντική τέλος είναι και η προσπάθεια του Ορθόδοξου Χριστιανισμού και ειδικότερα η οργανωμένη προσπάθεια της Εκκλησίας της Ελλάδος, καθώς και μεμονωμένων Εβραϊκών συναγωγών του εξωτερικού (Frei-Landau, 2020), αλλά και άλλων χριστιανικών δογμάτων στην Ευρώπη, να βρίσκονται δίπλα στους πιστούς με την μετάδοση λειτουργιών από την τηλεόραση, με την ενημέρωση και υποστήριξη (υλική και πνευματική) των πιστών τόσο σε επίπεδο ενοριών (με την δράση των εκάστοτε ιερέων) όσο και από τα διαδικτυακά αναρτημένα κείμενα έγγραφα των ιεραρχιών των Εκκλησιών αυτών για την διαχείριση της υγειονομικής και ψυχολογικής κρίσης (Plüss, 2020).

Πνευματικότητα και συναισθηματικές παράμετροι

Η σχέση με το υπερβατικό ή το ιερό (εκτός του πρίσματος μίας συγκεκριμένης θρησκείας) υποστηρίζεται ότι επηρεάζει έντονα τις πεποιθήσεις, τις στάσεις, τα συναισθήματα και τη συμπεριφορά των ανθρώπων σε διάφορες ιστορικές περιόδους, καθώς οι κοινότητες, οι οικογένειες και τα άτομα μοιάζει να βρίσκουν παρηγοριά μέσω των φιλοσοφικών πεποιθήσεών τους σε περιόδους προσωπικών αντιξοοτήτων και καταστάσεων καταστροφής (Roman, Mthembu, & Hoosen, 2020).

Η πνευματική δυστυχία που βιώνουν οι ίδιοι οι ασθενείς, οι οικογένειές τους καθώς και η ευρύτερη κοινότητα (ασχέτως θρησκευτικών πεποιθήσεων) βασίζονται στα διάχυτα αισθήματα απομόνωσης, μοναξιάς και ευπάθειας που προκαλούνται από αυτήν την πανδημία (Fardin, 2020; Ferrell et al., 2020), αλλά και των πιθανών δυσκολιών που αφορούν ψυχολογικές διεργασίες συνδεόμενες απευθείας με τον ίδιο τον θάνατο, όπως η λύπη και το πένθος (Bayod, 2020).

Η πνευματικότητα έχει βρεθεί ότι έχει θετική επίδραση στην ανθεκτικότητα, την ελπίδα, την αισιοδοξία, την αισθανόμενη ηρεμία και άνεση που εκφράζουν τα άτομα ως προς την διαχείριση των καθημερινών αλλαγών-δυσκολιών-εμποδίων εξαιτίας της πανδημίας ακόμη και αν δεν είναι οι ίδιοι νοσούντες (Roberto et al., 2020). Επίσης έχει βρεθεί σύνδεση της πνευματικότητας την εποχή της καραντίνας με την ενσυναίσθηση (δηλαδή την ικανότητα συναισθηματικής ταύτισης με την ψυχική κατάσταση ενός άλλου ατόμου) σε έρευνα με μαθητές από την Ινδονησία (Fitriyah et al., 2020), αλλά και με αυξημένο αλτρουισμό και μειωμένο στρες σε φοιτητές της ιατρικής από την Βραζιλία (de Lima et al., 2020) καθώς και υψηλότερες αναφορές ως προς την ποιότητα ζωής σε φοιτητές πανεπιστημίου από την Μαλαισία (Ab Razak, et al., 2020).

Ειδικότερα, έχουν προταθεί στοχευμένες προσεγγί-

σεις όπως το Spiritual Hotline Project (ή Πρόγραμμα Πνευματικής Γραμμής), το οποίο εφαρμόζεται από Βραζιλιάνους εργαζομένους στον τομέα της υγειονομικής περίθαλψης, με σκοπό να παρέχουν πνευματική βοήθεια σε άτομα με διαφορετικό θρησκευτικό και πολιτιστικό υπόβαθρο και από διαφορετικά μέρη του κόσμου (συμπεριλαμβανομένης της Βραζιλίας και της Πορτογαλίας). Η προσέγγιση βασίζεται στην ανάγνωση σύντομων χωρίων θρησκευτικών και φιλοσοφικών κειμένων από διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις που αφορούν την εμφύσηση ελπίδας και τρόπων διαχείρισης των καθημερινών προβλημάτων και ερωτημάτων σχετικά με την ίδια την φιλοσοφική και θεολογική διάσταση της ζωής (Ribiero et al., 2020).

Ακόμη προσπάθειες σύνδεσης της πνευματικότητας στον Αμερικανικό χώρο έχουν γίνει απευθείας σε πάστορες αφροαμερικανικών κοινοτήτων για τους οποίους έχουν δημιουργηθεί εκπαιδευτικά βίντεο, ώστε να μπορέσουν όχι μόνο οι ίδιοι να νοσηματοδοτήσουν την νέα αυτή κατάσταση κρίσης αλλά και για να τους βοηθήσουν να μεταφέρουν ακριβείς πληροφορίες για τη δημόσια ζωή και την ψυχική υγεία κατά την εποχή COVID-19 (Thompkins et al., 2020).

Τέλος, ειδική μνεία γίνεται για την ενσωμάτωση γενικών παρεμβάσεων που αφορούν την πνευματικότητα στο προσωπικό των νοσοκομείων για τη μείωση της αισθανόμενης εργασιακής εξουθένωσης και των αρνητικών ψυχολογικών συμπτωμάτων (Giusti et al., 2020; Leszcz, Maunder, & Hunter, 2020; Prieto Ursúa & Jódar Anchía, 2020; Scalia et al., 2020), αλλά και αντίστοιχων παρεμβάσεων σε ασθενείς που αντιμετωπίζουν τον θάνατο κατά τη διάρκεια της νοσηλείας τους (Sheldon, 2000; Tavares, 2020). "Έτσι, πέρα από την συγκεκριμένη θρησκεία που μπορεί να ασπάζεται το προσωπικό στις Μονάδες Εντατικής Θεραπείας στις Η.Π.Α. έχει προταθεί ένα σύντομο πρωτόκολλο, ως παρέμβαση ενδυνάμωσης του ίδιου του προσωπικού μέσα στο νοσοκομείο με πνευματική βάση (όπως υποστηρίζουν οι εμπνευστές του) μετά τον τερματισμό της ανάνηψης, με επιβεβλημένη σιωπή ή/και προσευχή διάρκειας 30" (Pierce et al., 2020).

Συμπεράσματα

Παρά τον περιορισμένο αριθμό σχετικών δημοσιευμένων ερευνών που αφορούν αυτήν την καινοφανή παγκόσμια υγειονομική, κοινωνική και οικονομική, κατάσταση η οποία επηρεάζει τόσο τα άτομα, όσο και τις κοινωνίες στις οποίες ανήκουν, φαίνεται ότι η θρησκευτικότητα συνδέεται με χαμηλότερα επίπεδα ανησυχίας και φόβου (ειδικότερα οι μεταβλητές της θρησκευτικότητας που αφορούν τη συμμετοχή έστω και εξ αποστάσεως σε θρησκευτικές δραστηριότητες), αλλά και η πνευματικότητα συνδέεται με χαμηλότερα επίπεδα αυτο-αναφερόμενης λύπης, ενώ η ελπίδα συνδέεται εξίσου με την θρησκευτικότητα και την πνευματικότητα (Luchetti et al., 2020). Κάτι που κάνει ακόμη πιο σημαντική την σύνδεση θρησκευτικότητας/πνευματικότητας και συναισθημάτων (όσο και αν φαίνεται παράδοξο και) σε βιολογικό επίπεδο είναι το γεγονός ότι η θετική αλληλεπίδραση που παρουσιάζουν, επίσης επηρεάζει και τη σωματική υγεία, κυρίως μέσω της επί-

δρασης των θετικών συναισθημάτων στη λειτουργία του ανοσοποιητικού συστήματος (Koenig, 2020).

Βιβλιογραφία

- Ab Rahman, Z., Noor, A. M., Kashim, M. I. A. M., Saari, C. Z., Hasan, A. Z., Pa'ad, N. S., ... & Mohammed, A. F. (2020). Critical review of the relationship between resilience, self-esteem and religiosity among the tabligh during the fight of COVID-19. *Journal of Critical Reviews*, 7(5), 1136-1144.
- Ab Razak, R. R., Sanusi, Z. A., Yusoff, A. N. M., & Mohd, N. A. (2020). Spirituality and quality of life among university students during Covid-19 pandemic, (preprint).
- AlEid, N., Arnout, B. A., Alqahtani, M. M., & Fadhel, F. H. (2020). The mediation role of religiosity and hope for the effect of self-stigma on psychological well-being among Virus Corona (COVID-19) patients. Preprint from Research Square.
- Bayod, R. P. (2020). COVID-19 Age: Spirituality and meaning making in the face of trauma, grief and deaths. *Eubios Journal of Asian and International Bioethics*, 30(5), 237-242.
- Bentzen, J. (2020). In crisis, we pray: Religiosity and the COVID-19 pandemic. CEPR Discussion Paper No. DP14824.
- Brooks, S. K., Webster, R. K., Smith, L. E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., & Rubin, G. J. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: Rapid review of the evidence. *The Lancet*, 395(10227), 912–920.
- Chirico, F., & Nucera, G. (2020). An Italian experience of spirituality from the Coronavirus pandemic. *Journal of Religion and Health*, 2193-2195.
- de Lima Jr, D. N., de Aguiar, R. G. P., Kubrusly, B. S., Macedo, D. S., Kubrusly, M., Lima, D. L. F., & Sanders, L. L. O. (2020). Stress, spirituality and altruism of Brazilian medical students during the Covid-19 pandemic: A cross-sectional analysis, (preprint).
- del Castillo, F. A., Biana, H. T., & Joaquin, J. J. B. (2020). ChurchInAction: the role of religious interventions in times of COVID-19. *Journal of Public Health*, 42(3), 633–634.
- Ebadi, A., Ahmadi, F., Ghanei, M., Kazemnejad, A. (2009). Spirituality: A key factor in coping among Iranians chronically affected by mustard gas in the disaster of war. *Nursing & Health Sciences*, 11(4), 344–350.
- Esperandio, M. R. G. (2020). Caring for the mind is caring for the spirit: Spirituality and health in times of Coronavirus COVID-19. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Mary_Esperandio/publication/340223632_Caring_for_the_Mind_is_Caring_for_the_Spirit/links/5e7d5bc992851cae44a20d2d/Caring-for-the-Mind-is-Caring-for-the-Spirit.pdf
- Fardin, M. A. (2020). COVID-19 epidemic and spirituality: A review of the benefits of religion in times of crisis. *Jundishapur Journal of Chronic Disease Care*, 9(2).
- Ferrell, B. R., Handzo, G., Picchi, T., Puchalski, C., Rosa, W. E. (2020). The urgency of spiritual care: COVID-19 and the critical need for whole-person palliation. *Journal of Pain and Symptom Management*, 60(3), e7–e11.
- Fitriyah, F. K., Saputra, N., Dellarosa, M., & Afridah, W. (2020). Does spirituality correlate with students' empathy during covid-19 pandemic? The case study of Indonesian students. *COUNS-EDU: The International Journal of Counseling and Education*, 5(2).
- Frei-Landau, R. (2020). "When the going gets tough, the tough get—Creative": Israeli Jewish religious leaders find religiously innovative ways to preserve community members' sense of belonging and resilience during the COVID-19 pandemic. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 12(S1), S258.
- Galea, S., Merchant, R. M., & Lurie, N. (2020). The mental health consequences of COVID-19 and physical distancing: The need for prevention and early intervention. *JAMA*, 180(6), 817-818.
- Galiatsatos, P., Monson, K., Oluyinka, M., Negro, D., Hughes, N., Maydan, D., ... & Hale, W. D. (2020). Community calls: Lessons and insights gained from a medicalReligious vommunity engagement during the COVID-19 pandemic. *Journal of Religion and Health*, 59(5), 2256-2262.
- Giannouli, V., & Giannoulis, K. (2020). Gazing at Medusa: Alzheimer's dementia through the lenses of spirituality and religion. *Health Psychology Research*, 8(1), 8833.
- Giannoulis, K., & Giannouli, V. (2020). Subjective Quality of Life, Religiosity, and Spiritual Experience in Greek Orthodox Christians: Data from Healthy Aging and Patients with Cardiovascular Disease. In *GeNeDis 2018* (pp. 85-91). Springer, Cham.
- Giusti, E. M., Pedroli, E., D'Aniello, G. E., Badiale, C. S., Pietrabissa, G., Manna, C., ... & Molinari, E. (2020). The psychological impact of the COVID-19 outbreak on health professionals: a cross-sectional study. *Frontiers in Psychology*, 11.
- Gomez, L., & Sullins, J. (2020). The relationship between religiosity and mental health during the COVID-19 quarantine, (preprint).
- Istratii, R. (2020). Restricting religious practice in the era of COVID-19: A de-westernised perspective on religious freedom with reference to the case of Greece. *Political Theology Network*.
- Kang, J. H., Mason, R. N., & Tarshis, T. P. (2020). Relationship between religion/spirituality and mental health in youth during COVID-19. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 59(10), S255.
- Khaiyom, J. H. A. (2020). Managing mental health in pandemic COVID-19 and movement control order. *The Malaysian Journal of Medical Sciences*, 27(4), 147-153.
- Koenig, H. G. (2020). Maintaining health and well-being by putting faith into action during the COVID-19 pandemic. *Journal of Religion and Health*, 59, 2205–2214
- Koenig, H., Koenig, H. G., King, D., & Carson, V. B. (2012). *Handbook of religion and health*. USA: Oxford University Press.
- Leszcz, M., Maunder, R., & Hunter, J. (2020). Psychological support for health care workers during the COVID-19 pandemic. *CMAJ*, 192(24), E660-E660.
- Lima, C. K. T., de Medeiros Carvalho, P. M., Lima, I. D. A. S., de Oliveira Nunes, J. V. A., Saraiva, J. S., de Souza, R. I., ... & Neto, M. L. R. (2020). The emotional impact of Coronavirus 2019-nCoV (new Coronavirus disease). *Psychiatry Research*, 112915.
- Lucchetti, G., Góes, L. G., Amaral, S. G., Ganadjian, G. T., Andrade, I., de Araújo Almeida, P. O., ... & Manso, M. E. G. (2020). Spirituality, religiosity and the mental health consequences of social isolation during Covid-19 pandemic. *Social Psychiatry*, 1, 8.
- Mahmood, Q. K., Sohail, M. M., & Akram, M. B. (2020). Cross sectional survey of Pakistani Muslims coping health anxiety through religiosity during COVID-19 pandemic. Preprint from Research Square.
- Modell, S. M., & Kardia, S. L. (2020). Religion as a health promoter during the 2019/2020 COVID outbreak: View from Detroit. *Journal of Religion and Health*, 59(5), 2243-2255.
- Pajarianto, H., Kadir, A., Galugu, N., Sari, P., & Februanti, S. (2020). Study from home in the middle of the COVID-19 pandemic: Analysis of religiosity, teacher, and parents support against academic stress. *Journal of Talent Development and Excellence*, 12(2s), 1791-1807.
- Pargament, K. I., Smith, B. W., Koenig, H. G., & Perez, L. (1998). Patterns of positive and negative religious coping with major life stressors. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 710-724.
- Perry, S. L., Whitehead, A. L., & Grubbs, J. B. (2020). Culture wars and COVID-19 Conduct: Christian nationalism, religiosity, and Americans' behavior during the Coronavirus pandemic. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 59(3), 405-416.

- Pfefferbaum, B., & North, C. S. (2020). Mental health and the Covid-19 pandemic. *New England Journal of Medicine*, 383, 510-512.
- Pierce, A., Hoffer, M., Marcinkowski, B., Manfredi, R. A., & Pourmand, A. (2020). Emergency department approach to spirituality care in the era of COVID-19. *The American Journal of Emergency Medicine*, (preprint).
- Plüss, J. D. (2020). COVID-19, the Church, and the challenge to Ecumenism. *Transformation*, 1-11.
- Prieto Ursúa, M., & Jódar Anchía, R. (2020). Finding meaning in hell. The role of meaning, religiosity and spirituality in posttraumatic growth during the coronavirus crisis in Spain, (preprint).
- Pirutinsky, S., Cherniak, A. D., & Rosmarin, D. H. (2020). COVID-19, mental health, and religious coping among American orthodox jews. *Journal of Religion and Health*, 59(5), 2288-2301.
- Ribeiro, M. R. C., Damiano, R. F., Marujo, R., Nasri, F., & Lucchetti, G. (2020). The role of spirituality in the COVID-19 pandemic: A spiritual hotline project. *Journal of Public Health*, in press.
- Roberto, A., Sellon, A., Cherry, S. T., Hunter-Jones, J., & Winslow, H. (2020). Impact of spirituality on resilience and coping during the COVID-19 crisis: A mixed-method approach investigating the impact on women. *Health Care for Women International*, 1-22.
- Roman, N. V., Mthembu, T. G., & Hoosen, M. (2020). Spiritual care—'A deeper immunity'—A response to Covid-19 pandemic. *African Journal of Primary Health Care & Family Medicine*, 12(1), 2456.
- Scalia, L. A. M., de Almeida Neto, O. P., & Alves, P. R. Mental health, spirituality and alternative practices for coping with health professionals in the face of the COVID-19 pandemic. *International Journal for Innovation Education and Research*, 8, 466-471.
- Schuster, M. A., Stein, B. D., Jaycox, L. H., Collins, R. L., Marshall, G. N., Elliott, M. N., Zhou, A. J., Kanouse, D. E., Morrison, J. L., Berry, S. H. (2001). A national survey of stress reactions after the September 11, 2001, terrorist attacks. *New England Journal of Medicine*, 345(20), 1507–1512.
- Sheldon, J. E. (2000). Spirituality as a part of nursing. *Journal of Hospice & Palliative Nursing*, 2(3), 101-108.
- Shoji, R., & Matsue, R. (2020). Digital spirituality as paradigm shift? Religious change during the COVID-19 epidemics in Brazil. *Religious Change during the COVID-19 Epidemics in Brazil* (July 13, 2020).
- Stroulia, C. (2020). Religious and spiritual resources as coping strategies of Greeks with the threat of a pandemic during Easter 2020. Master's thesis. Uppsala University.
- Tavares, C. Q. (2020). Dimensions of care from the perspective of spirituality during the new coronavirus pandemic (COVID-19). *Journal Health NPEPS*, 5(1), 1-4.
- Taylor, E. J. (2020). During the COVID-19 pandemic, should nurses offer to pray with patients?. *Nursing*, 50(7), 42-46.
- Thompkins Jr, F., Goldblum, P., Lai, T., Hansell, T., Barclay, A., & Brown, L. M. (2020). A culturally specific mental health and spirituality approach for African Americans facing the COVID-19 pandemic. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 5, 455-456.
- Thune-Boyle, I. C., Stygall, J. A., Keshtgar, M. R., Newman, S. P. (2006). Do religious/spiritual coping strategies affect illness adjustment in patients with cancer? A systematic review of the literature. *Social Science & Medicine*, 63(1), 151–164.
- Townsend, A. (2020). Technology-mediated religiosity in COVID-19 social isolation. Research Proposal. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/342802790_Technology-mediated_religiosity_in_COVID-19_social_isolation
- Usher, K., Bhullar, N., & Jackson, D. (2020). Life in the pandemic: Social isolation and mental health. *Journal of Clinical Nursing*, 29 (16), 2756–2757.
- Weinberger-Litman, S. L., Litman, L., Rosen, Z., Rosmarin, D. H., & Rosenzweig, C. (2020). A look at the first quarantined community in the USA: Response of religious communal organizations and implications for public health during the COVID-19 pandemic. *Journal of Religion and Health*, 59(5), 2269-2282.
- Xiong, J., Lipsitz, O., Nasri, F., Lui, L., Gill, H., Phan, L., Chen-Li, D., Iacobucci, M., Ho, R., Majeed, A., & McIntyre, R. (2020). Impact of Covid-19 pandemic on mental health in the general population: A systematic review. *Journal of Affective Disorders*, 277, 55–64.